

УДК 81'1

О. С. Поліщук,
аспірант

(Рівненський державний гуманітарний університет)
oleksandr_polishchuk@ukr.net

ДО ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ТРИВИМІРНОЇ МОДЕЛІ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ (ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті запропоновано можливі дослідницькі підходи до вивчення взаємодії мовної та концептуальної картин світу у проекції на тривимірну модель мовної картини світу. Уточнено ключове поняття дослідження "ономасіологічна парадигма". Представлено напрями й шляхи пошуку спільного та відмінного у вербалізації ідеї "розумний – нерозумний (дурень)" у споріднених мовах.

Ключові слова: мовна модель світу, ономасіологічна парадигма, цінність, оцінка, індикативна номінація, кваліфікативна номінація.

Проблема взаємодії концептуальної та мовної картин світу давно перебуває в центрі уваги багатьох дослідників, які усе частіше говорять про відсутність чіткої межі між ними (С. Тер-Мінасова, Ю. Караулов, О. Селіванова, А. Чернова та ін.), про наявність проміжного світу "мовомислення", що лежить між ними. У проміжку між мовою і думкою лежить особливий шар, позначений процесуальними характеристиками. Це – номінація, яка "зшиває" в одне ціле реальний світ і світ мови (З. Хармафова). З цією ідеєю цілком узгоджується положення Н. Шведової про тривимірну модель мовної картини світу. Розуміючи мовну картину світу як випрацюване багатовіковим досвідом народу і реалізованого засобами мовних номінацій усього суцього в осмислюваних мовою зв'язках, дослідниця вводить поняття-метафору "зображувальне полотно": сутність і будова мовної картини світу не обмежується лише словесним зображенням, це зображення осмислюється мовою і нею забарвлюється. Структуру такої тривимірної моделі мовної картини світу складають а) власне "зображувальне полотно", представлене різними класами номінативних одиниць; б) сітка мовних смислів, що охоплюють певний фрагмент мовного полотна і понятійно пов'язують його сегменти; в) сітка кваліфікативних смислів, мотиваційних у нашому розумінні, які вільно пересуваються простором і здатні спрямовуватися до різних його одиниць і множин [1: 15]. Такий погляд на взаємодію концептуальної і мовної картин світу видається нам вартим на увагу, а пошук конкретних шляхів подальшої розробки цієї ідеї на міжмовному матеріалі – **актуальним** і вчасним. Така модель продиктована самою мовою й уможливить максимально повний комплексний опис кожної окремої "картинки" світу.

Мета і завдання нашого дослідження – окреслення можливих векторів практичного розгортання ідеї тривимірної моделі мовної картини світу з метою вивчення спільного й відмінного у вербальному втіленні уявлень різних народів про інтелектуальні характеристики людини та виявити можливі методи так зорієнтованого аналізу матеріалу близькоспоріднених мов.

Вивчення процесу вербального втілення ідеї "розумний" – "нерозумний (дурень)" у споріднених мовах передбачає збір та систематизацію номінативних одиниць, що її об'єктують. Факт наявності систем імен одного і того ж об'єкта як результат множинності суджень про нього (гетеронімінативність (Н.Д. Арутюнова), повторна номінація (В.Г. Гак), поліномінативність (М. Алексеєнко)) опинився спочатку у центрі уваги дослідників мовленнєвої діяльності, визначався як ономасіологічна категорія тексту і лише пізніше був поширений на вивчення явищ системи мови. Сукупність номінантів певної ідеї, зафіксовану у словнику і тексті, дослідники визначали як номінативний ряд (В. Нікітевич), ономасіологічний ряд (Л. Павленко), лексико-фразеологічну парадигму (В. Каллімуліна), лексичну парадигму (О. Васильцов), парадигматичний ряд (С. Кацнельсон), лексико-семантичний ряд умовної еквівалентності (В. Морковкін), семантико-стилістичну групу (В. Богуславський), парасеманти (М. Комлев), функціонально-ономасіологічну групу (Ф. Бацевич), ономасіологічну парадигму (М. Алексеєнко, А. Архангельська). У дослідженні приймаємо за робочий термін *ономасіологічна парадигма* (ОП, виходячи із обсягу поняття "ономасіологія" та розуміння парадигми як сукупності елементів, що утворюють системну єдність із системою відцентрових і доцентрових сил, що, з одного боку, інтегрують елементи у систему, з іншого – відрізняють їх у межах системи.

Ономасіологічна парадигма має семантико-ідеографічну організацію. Вона поєднує різнорівневі одиниці, інтегрованими елементами яких є не суто логічне поняття – такі одиниці концентруються навколо семантичної осі. У центрі ОП як семантичної множини лежатиме *опорне значення*. За Н. Шведовою, саме це опорне значення організує групу – підмножину або кінцевий лексико-семантичний ряд. В окремій "картинці життя" воно іменує власне "картинку", складає її інформаційний центр. До опорного значення спрямовані усі інші елементи підмножини: вони доповнюють собою його інформативне ядро неопорними значеннями або "забарвлюють" його пізнавально, оцінно або стилістично. І опорне, і неопорні значення формують собою *мовний смисл*, виступаючи його

понятійними інваріантами. На смисл нашаровуються численні значення; смисл скріплює їх у межах породжуваного ним смислового простору [1: 14]. Під *мовним значенням*, услід за Н. Шведовою, розумітимемо змістову цілісність, невіддільну від мовного смислу, що твориться злиттям семантичних складників (сем) і представляє собою номінаційний аспект мовного знака: у подвійній природі знака значення відкриває той його "лик", у якому уміщене знання про поіменоване [1: 13]. Опорне (найзагальніше) значення є максимально інформативним, що робить цей параметр зручним для міжмовного типологічного зіставлення.

Групуючись навколо опорного значення, номінативні одиниці на позначення ідеї "розумний" – "нерозумний (дурень)" не є синонімами у класичному їх розумінні. Опорне значення корелює із найзагальнішим значенням, що має іншу природу, – воно тотожне загальній ідеї імені, має понятійну, а не семантичну природу (зауважимо: елементи синонімічного ряду повинні бути синонімічними не лише домінанті, а й усім іншим складникам синонімічного ряду [2: 319]). До складу ОП як ідеографічного утворення, таким чином, увійдуть і антоніми, і слова з суттєво відмінними значеннями, і когіпоніми.

Складники ОП на позначення людини за її інтелектуальними характеристиками як одиниці вторинної номінації буквально просякнуті оцінками, адже вони створені людиною не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати та виражати своє ставлення до нього [3: 269]. На цій ділянці номінативної системи в усіх мовах спостерігаємо високу номінаційну щільність – у мовах звичайно активно ословлюється те, що є актуальним для людини. Наявність же розумових здібностей – найголовніша умова як існування *homo sapiens* – людини розумної, так і пізнання нею світу. Суб'єкт-номінатор вкладає у номінант індивідуальні і суспільно узагальнені уявлення про цінності, загально визнані у певному лінгвокультурному колективі. Оцінка безпосередньо відображається у лексичному значенні аналізованих номінантів і спрямовує на номіната-адресата однозначні, загально визнані у колективі носіїв мови оцінні уявлення про об'єкт, перетворюючи їх на одиниці номінативно-характеризувальні.

Оцінка є спосіб реалізації цінності в процесі взаємодії людини з навколишнім світом. Оцінка здійснюється на підставі системи цінностей, об'єднаних у рамках аксіології. Аксіологія – філософське вчення про природу цінностей як смислотвірних основ людського буття, що скеровують і мотивують людське життя та діяльність. У лінгвістичній аксіології важливо розмежовувати категорії мови та мовлення та відповідне значення векторів дослідження *мовленнєвої* (контекстуальної, ситуативної, індивідуальної) *оцінності*, яку визначає безпосередньо автор повідомлення, і яка передає ставлення мовця до повідомлюваного в цілому чи до одного із компонентів ситуації, та *мовної*, закріпленої у мовному (системному) значенні номінативної одиниці. Така оцінка, безпосередньо відображена у лексичному значенні, викликає і в номінатора, і в номіната однозначні уявлення про об'єкт [4]. Відповідно, оцінку можна визначити як позитивну чи негативну характеристику предмета, пов'язану з визнанням чи невизнанням його цінності з позицій певних ціннісних критеріїв [5: 128-134]. М. Рокіч уважає, що цінність – стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки або буття є індивідуально або соціально кращим порівняно з іншим способом поведінки або буття в аналогічній ситуації. Система цінностей є стійкою сукупністю переконань [6]. Таким чином, цінність як позитивна значимість, норма буття речей проектується на *норму* певних якостей, відносин, поведінки тощо та *бажаність* – ідеал, максимум ціннісних показників, що відбивається у мовному (системному) значенні номінативної одиниці, яка здатна накопичувати кваліфікативно-прагматичний ілокутивний заряд. Цінність (аксіологічність) завжди зберігає момент належної норми, бажаності, тому складники ОП на позначення інтелектуальних характеристик людини можна вважати свого роду регулятивами.

Виходячи із специфіки досліджуваного матеріалу, доцільним є визнання тези Ш. Баллі про *денотативну* (об'єктивну) та *емоційну* (суб'єктивну) оцінку. Тим більше, що вчений, розглядаючи поняття суб'єктивної оцінки та її різновидів, залучає до її розуміння й елементи суб'єктивної оцінки [7: 208]. У праці буде використано оцінну шкалу, у якій норма оцінки лежить не в середині шкали, а збігається з її позитивним краєм (Е. Сепір, Н. Арутюнова, В. Телія). У такий спосіб буде врахована аксіологічність норми, яка сприймається як позитивне, бажане. Вона відображає загальнооцінне значення "хороший" – "поганий" та частковооцінні значення – інтелектуальну та нормативну оцінку. Шкала оцінок, точкою відліку якої є "нульова оцінка" (О. Вольф, С. Хидекель, Г. Кошель) з огляду на аспектуальність нашого дослідження виявилася неприйнятною: "середнє", "індиферентне" скоріше позначає щось негативне (з погляду оцінки), ніж представляє нейтральну характеристику об'єкта оцінки.

Першим таксономічним кроком поділу множини мовних одиниць на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик на підмножини у нашому випадку буде оцінне судження: наявність розумових здібностей (розумний) – норма, бажане → плюс; відсутність розумових здібностей (дурень) – аномалія, небажане → мінус. Таким чином, ономазіологічна парадигма буде поліцентричною – вона матиме два ядра. Буде також враховано і те, що позитивна оцінка може позначати як відповідність нормі, так і її перевищення, натомість негативна оцінка завжди позначає відхилення від норми. Крім того, будуть взяті до уваги "чужорідні" смисли, що виявляються у парадигмах на позначення людини за

ознакою інтелектуальних характеристик, а через них - явище "перетину класів", під яким автори Російського семантичного словника розуміють дотичність і злиття смислів, визначаючи це явище як характерну рису смислової будови мови [8: 3-12].

До складу ономасіологічних парадигм на позначення людини розумної і нерозумної (дурня) увійдуть різнорівневі мовні одиниці: словотвірні номінанти, лексичні одиниці метафоричного типу, фразеологічні одиниці та одиниці порівняльного типу (образні порівняння), що можуть бути кваліфіковані як семантичні предикати. Основу опису складатимуть одиниці з видільною (індикативною) та кваліфікативною (характеризаційною) функцією, що виступають у спільному семантичному статусі: усі вони відповідають на питання "Хто це?" (Це *розумака, голова з вухами, нездара, на розум кволий, сіряк // умник, голова два уха, колпак, лопух, межееумок, олух, остолоп* і т. ін.) або "Хтось є який" (*мудрий як соломон, розумний як змія, дурний як ступа, дурний як [сосновий] пень (як довбня, як колода, як кіл у плоті, як чіп, як ціп, як сак, як ступа, як путо // мудр как Бог, Соломон, как индийский гуру, как сова, устар. как змий, туп (глуп) как пробка, глуп как сибирский валенок, как баран, как бревно, как полено, как сивый мерин, а не на суто атрибутивне питання "Який?"*) і виконують у висловлюванні відповідно видільну (індикативну) функцію (власне іменування) та кваліфікативну функцію.

Серед таких одиниць опиняться одиниці *неідиоматичного* типу (необразні) *інтелектуаліст, мудрак, мудрий, мудрагель, тямуха, дурило, дурник, тупак // мудрець, умник, глупець, тупень, дурчина* та *ідиоматичного* типу (образні) – однослівні ідиоматичні одиниці (*майстер, талант, філософ, бовдур, вахлак, турок // козел, балда, пень, полено, фетюк, фалалей*), фразеологічні одиниці (*ходячий (живий) довідник, дубова голова // ходячая энциклопедия, толоконный лоб*), зокрема й стійкі образні порівняння (*розумний як біс, розумний як риба, мудрий як сова, дурний як сто пудів диму, дурний як чіп, тупий як липовий дровітьень // умен как дьявол, как Соломон, голова как дом Советов, глупый как гусь*). Під *ідиоматичністю* розуміємо властивість одиниць мови (слів, словосполучень, речень), що полягає у нерозкладності їх значень на значення одиниць, виокремлюваних у їхній формальній будові. Значення цілого не зводиться до значення частин з погляду їх структурно-семантичного зв'язку. Їх структурно-семантична будова виявляє відхилення від загальних закономірностей творення складних одиниць. Ідіома виникає внаслідок втрати регулярної мотивованості відношень між одиницями плану змісту і плану форми. Ідиоматичність призводить зазвичай до утворення цілісного значення одиниці за рахунок переосмислення її складників. У дослідженні термін ідиоматичність приймаємо у розширеному розумінні, залучаючи до ідіом усі види вторинних експресивних номінантів незалежно від їх структури і типу номінації. Поява таких одиниць зумовлена номінаційною потребою дати конкретну образно-емоційну оцінку предметам і явищам, які вже мають вербальну форму вираження. Йдеться про однослівні ідиоматичні одиниці, фразеологічні одиниці, стійкі образні порівняння. Під *образністю* розуміємо подвійну інформативність: першою інформацією є значення вторинного номінанта, другою – семантика його форми. Обидва види інформації пов'язані дериваційними відношеннями, при яких з двох картин виникає третя, що вбирає у себе ознаки двох попередніх [9: 130].

Суміщення значення прототипу ідиоматичних одиниць і їх ідиоматичного значення сприяє, з одного боку, ускладненню смислової структури, з іншого – образності. Як наслідок, – ідиоматична номінативна одиниця здатна виконувати експресивну функцію. Функціонуючи як експресивні одиниці, такі номінанти одночасно виконують номінативну функцію, але поряд із експресивною вона є другорядною, адже всі одиниці ідиоматичного типу є прагматично навантаженими. У такому разі *експресивність* пов'язується із розумінням мовних елементів як засобів впливу на адресата, його поведінку, внутрішню духовну діяльність. І хоча, попереджає В. Теля, у цій сфері мовного позначення властивостей людини словотвірні (дериваційні) номінанти будуть непродуктивними або малопродуктивними [10: 204], урахування специфіки всіх складників ОП дасть змогу комплексно простежити вектори та шляхи вербального втілення ідеї "людина розумна" – "людина нерозумна (дурень)" у споріднених українській та російській мовах.

Таке бачення ономасіологічної парадигми та її підмножин збігається із типологією підмножин, виокремлених Н. Шведовою. У нашому випадку це підмножини, у яких домінує інформативність і об'єктивна оцінка (*індикативно-оцінні номінанти*, де суб'єктивно-оцінне ставлення номінатора нашаровується на усю дескриптивну сферу ідентифікації, утворюючи відносно окремі плани номінації, та підмножини із обов'язковим фрагментом "живописання" – їх складають *кваліфікативні* номінанти, у яких домінує об'єктивне емоційно-оцінне та суб'єктивне емоційно-оцінне ставлення номінатора до позначуваного [11: 233, 261-282; 9: 120-135]. Такі одиниці сигналізують про ставлення (об'єктивно-оцінне чи суб'єктивно-оцінне) до іменованого, що сформувалося у даному колективі мовців і віддзеркалилося у мовних одиницях (їх семантиці та формі).

Перспективою подальшого розгортання ідеї, висловленої Н. Шведовою, стане пошук інтегративних чинників "зображувального полотна" тривимірної моделі світу, важливих для з'ясування типологічних характеристик процесів номінації у одноструктурних споріднених мовах. Дослідження систем номінативних одиниць на позначення спільної ідеї з погляду їх ономасіологічних і мотиваційних характеристик дасть змогу узагальнити у досліджуваних мовах спільне та відмінне як у обсязі мовного

смыслу, так і у процесі вербалізації опорного і неопорних значень, зокрема й у проекції на культурний складник номінаційного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Шведова Н. Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над "Русским семантическим словарем" / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 3–16.
2. УМЕ Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 324 с.
3. Маслова В. А. Homo lingualis в культуре / В. А. Маслова. – М. : Гнозис, 2007. – 320 с.
4. Ивин А. А. Аксиология / А. А. Ивин. – М. : Высш шк., 2006. – 390 с.
5. Чуланова Г. В. Экстериоризация оценки в рекламных текстах / Г. В. Чуланова // Филологічні трактати. – 2010. – Т. 2. – № 3. – С. 128–134.
6. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach. – New York ; London : The Free Press : Collier Macmillan Publisher, 1973. – 438 p.
7. Балли Ш. Французская стилистика : [пер с фр.] / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
8. РСС Русский семантический словарь : толковый слов. систематизирован. по кл. слов и значений : в 6 т. / [под общ. ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Рус. яз., 2002. – Т. 1–3. – 768 с.
9. Кораллов А. Л. Характер информативности фразеологических единиц / А. Л. Кораллов // Сборник научных трудов МГПИИ им. М. Тореца. – М. : МГПИИ им. М. Тореца, 1980. – Вып. 168. – С. 120–135.
10. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / отв. ред. Б. А. Серебrenников. – М. : Наука, 1988. – С. 173–204.
11. Архангельська А. Чоловік у слов'янських мовах : [монографія] / А. Архангельська. – Рівне : РІС КСУ, 2007. – 447 с.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Shvedova N. Ju. Teoreticheskie rezultaty, poluchennyye v rabote nad "Russkim semanticheskim slovarom" / N. Ju. Shvedova // Voprosy jazykoznanija. – 1999. – № 1. – S. 3–16.
2. UME Ukrainiska mova : entsyklopediia. – K. : Ukr. entsykl., 2000. – 324 s.
3. Maslova V. A. Homo lingualis v kul'ture / V. A. Maslova. – M. : Gnozis, 2007. – 320 s.
4. Ivin A. A. Aksiologija / A. A. Ivin. – M. : Vyssh shk., 2006. – 390 s.
5. Chulanova G. V. Jeksteriorizacija ocenki v reklamnyh tekstah / G. V. Chulanova // Filologichni traktati. – 2010. – T. 2. – № 3. – S. 128–134.
6. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach. – New York ; London : The Free Press : Collier Macmillan Publisher, 1973. – 438 p.
7. Balli Sh. Francuzskaja stilistika : [per s fr.] / Sh. Balli – M. : Izd-vo inostr. lit., 1961. – 394 s.
8. RSS Russkij semanticheskij slovar' : tolkovyj slov. sistematizirovan. po kl. slov i znachenij. V 6 t. / [pod obshh. red. N. Ju. Shvedovoj]. – M. : Rus. jaz., 2002. – T. 1–3. – 768 s.
9. Korolov A. L. Harakter informativnosti frazeologicheskikh edinic / A. L. Korolov // Sbornik nauchnyh trudov MGPII im. M. Toreza. – M. : MGPII im. M. Toreza, 1980. – Vyp. 168. – S. 120–135.
10. Telija V. N. Metaforizacija i ee rol' v sozdanii jazykovoj kartiny mira / V. N. Telija // Rol' chelovecheskogo faktora v jazyke: jazyk i kartina mira / отв. red. B. A. Serebrennikov. – M. : Nauka, 1988. – S. 173–204.
11. Arkhanhelska A. Cholovik u slov'ianskykh movakh : [monohrafiia] / A. Arkhanhelska. – Rivne : RIS KSU, 2007. – 447 s.

Матеріал надійшов до редакції 11.02. 2014 р.

Полищук А. С. К проблеме анализа трехмерной модели языковой картины мира (сопоставительно-типологический аспект)

В статье предложены возможные исследовательские подходы к изучению взаимодействия концептуальной и языковой картины мира в проекции на трехмерную модель языковой картины мира. Уточнено ключевое понятие исследования "ономасиологическая парадигма". Представлены направления и пути исследовательского поиска общего и различного в вербализации идеи "умный – дурак" в родственных языках.

Ключевые слова: языковая модель мира, ономасиологическая парадигма, ценность, оценка, индикативная номинация, квалификативная номинация.

Polishchuk O. S. On the problem of the analysis of three-dimensional model of the worldview

The problem of interaction conceptual and lingual pictures of the world attracts attention of many researchers who often tell about the absence of clear border and presence of intermediate structure between them. There is an idea about peculiar layer which is specified with processual characteristics. It is nomination which "connects" real world and world of the language. The idea of interaction of lingual and conceptual pictures of the world is topical problem and requires more attention. Such model is suggested by language itself. It allows

making full complex description of every individual "picture" of the world. The aim of this article is description of the idea of the three-dimensional model of the worldview on purpose of finding out common and different in verbalization of intellectual characteristics by means of different languages and possible methods of such analysis in related languages. The studying of verbalization of the concept "clever"- "stupid" is provided by collecting and systematization of nominative language units which objectify these concepts. The possible approaches of studying the interaction of lingual and conceptual pictures of the world in projection on three-dimensional model of the worldview were suggested. The main notion of this study ("onomasiological paradigm") was specified. In the long term this study foresees disclosure of integrant factors of "pictorial canvas" in the three-dimensional model of the worldview. It is important for clarification of typological characteristics of nomination in related languages. Such investigation of nominative units allows us to generalize common and different phenomena both in lingual meaning and in verbalization of meanings, especially in their projection on cultural component of nominational process.

Key words: *lingual picture of the world, onomasiological paradigm, value, indicative nomination, qualified nomination.*